

פירושי רש"י לתורה, המובאים בפירושו של רמב"ן לתורה

תקציר

במאמר זה אנו מבקשים להרים תרומת-מה לפתרון בעיית נוסח פירוש רש"י לתורה ולשנינויים, שחלו בו במרוצת הדורות. כאן אנו רוצים להציג את ממצאינו, אשר יש בהם ללמד על מצב הנוסח של פירוש רש"י לתורה במחציתה השניה של המאה ה-13, כפי שמשקפים באותו עותק, שהחזיק בו רמב"ן, וממנו העתיק את פירושי רש"י.

יש לנו עניין מיוחד בהצגת ציטוטים מפירוש רש"י, כפי שהיו בידו, כי ישנם עשרות רבות של שינויי-נוסח, גדולים וקטנים, בין דברי-רש"י שבפירוש רמב"ן לבין פירוש רש"י שלפנינו (אפילו במהדורות הביקורתיות).

לפי הערכתנו, אם נבוא לערוך מחדש את פירוש רש"י על-פי הציטוטים שמצטטם רמב"ן, הרי היה פירוש רש"י שבימינו היום מצטמצם בכ-30% אחוזים. בכך מתאשרת מסקנתם של חוקרי רש"י הקודמים, כי בימי הביניים, ובייחוד – בשתי המאות הראשונות שאחר תקופתו של רש"י, הפירוש היה מצומצם בהרבה מכפי שהוא לפנינו היום, ובמשך הדורות נוספו עליו פירושים נוספים, שלא יצאו מידי של רש"י עצמו.

מבוא

במאמר זה מבקשים אנו להרים תרומה צנועה למחקר נוסח פירושי רש"י לתורה – באמצעות עיון ביקורתי באותן מובאות מפירושי רש"י, שהרמב"ן מביאן בפירושו לתורה כדי לחלוק על רש"י או להסכים עמו.

שאלת נוסח פירושו של רש"י לתורה היא שאלה מסובכת, וכבר עלתה לדיון על שולחנם של חוקרי-רש"י הראשונים לפני יותר מ-100 שנה. הדיון בה נמשך והולך עד ימינו אלה, ודומה, שעדיין לא הוכרעה הבעיה העיקרית. בעיה זאת נובעת בעיקר מן העובדה, שפירוש רש"י לתורה מצוי בידינו היום (נוסף על הדפוסים, המצויים בידי כל אדם), בעוד עשרות, ואולי מאות מקורות, שבהם כתבי-יד (קדומים ומאוחרים) ודפוסים ראשונים וחדשים (בהמשך המאמר נפרט את עיקרי המקורות הללו). עיון קל יגלה, כי קיימים שינויי-נוסח, לעשרות ומאות, בין המקורות השונים. לכן יש צורך לנסות ולשחזר את נוסח הפירוש באופן הקרוב ביותר לנוסח המקורי.

מילות מפתח: פירושי רש"י לתורה; פירוש רמב"ן לתורה; רבנו שמעיה, תלמידו וסופרו של רש"י; כתבי-היד של פירוש רש"י לתורה; הדפוסים הראשונים של פירושו לתורה; רבי אליהו מזרחי; רבי אברהם בקראט; המהר"ל מפראג; מהדורת ר' אברהם ברלינגר שנתון "תשע"ב – תשע"ב – כרך י"ז לפירוש רש"י לתורה.

מבוא

במאמר זה מבקשים אנו להרים תרומה צנועה למחקר נוסח פירושי רש"י לתורה – באמצעות עיון ביקורתי באותן מובאות מפירושי רש"י, שהרמב"ן מביאן בפירושו לתורה כדי לחלוק על רש"י או להסכים עמו.

שאלת נוסח פירושו של רש"י לתורה היא שאלה מסובכת, וכבר עלתה לדיון על שולחנם של חוקרי-רש"י הראשונים לפני יותר מ-100 שנה. הדיון בה נמשך והולך עד ימינו אלה, ודומה, שעדיין לא הוכרעה הבעיה העיקרית. בעיה זאת נובעת בעיקר מן העובדה, שפירוש רש"י לתורה מצוי בידינו היום (נוסף על הדפוסים, המצויים בידי כל אדם), בעוד עשרות, ואולי מאות מקורות, שבהם כתבי-יד (קדומים ומאוחרים) ודפוסים ראשונים וחדשים (בהמשך המאמר נפרט את עיקרי המקורות הללו). עיון קל יגלה, כי קיימים שינויי-נוסח, לעשרות ומאות, בין המקורות השונים. לכן יש צורך לנסות ולשחזר את נוסח הפירוש באופן הקרוב ביותר לנוסח המקורי.

במאמר זה אנו טוענים, כי מקור חשוב לשחזור הנוסח, כפי שהיה ידוע בימי הביניים, יוכל להיות פירוש הרמב"ן לתורה:

כידוע, חי רש"י בין השנים 1040-1105. אין אנו יודעים באיזו תקופה מתקופת חייו חיבר הוא עצמו (או בשיתוף חבריו ותלמידיו שעליהם סמך) את הפירוש לתורה. כמובן, אין בידינו שום אוטוגרף של רש"י עצמו מן הפירוש לתורה, כפי שאין שום אוטוגרף מיצירתו הענפה של רש"י.

על הרמב"ן אנו יודעים, שהוא נולד, כנראה, בתחילת המאה ה-13, ולאחר הוויכוח המפורסם בברצלונה בשנת 1263, שבו היה הרמב"ן הדמות המרכזית,¹ ובעקבות התסבוכת, שוויכוח זה עורר בתחום היחסים בין היהודים לבין הכנסייה הנוצרית – עזב הרמב"ן את קטלוניה בשנת 1270 והגיע לחוף עכו בחודש אלול באותה שנה. לאחר תקופת-מה בעכו ובישיבת בעלי התוספות בעיר, הוא שם פעמיו לירושלים, ולבסוף התיישב בה. כנראה, יש לו חלק מכריע בחידוש הישוב היהודי בירושלים אחר חורבנו – בעקבות המלחמות בין הצלבנים למוסלמים אחרי פלישת המונגולים לא"י בשנת 1260 וחורבן הארץ.

אין לנו ידיעה ברורה, מתי כתב הרמב"ן את פירושו לתורה, אך מרמזים שונים הפזורים בפירושו – ניתן ללמוד, כי את הפירוש (או, לפחות, את מהדורתו הסופית) השלים בהיותו כבר בארץ-ישראל לעת זקנתו, כלומר קודם שנת 1273, שנת פטירתו.² במאות מקומות בפירושו מביא הרמב"ן את פירוש רש"י בציטוט ישיר, ואכן כך הוא מעיד בעצמו בהקדמה לפירושו.³

1. על ויכוח הרמב"ן בשנת 1263 – ראו: י' בער, 'לבקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריס ושל הרמב"ן', **תרביץ**, ב (תרצ"א), עמ' 172-177; י' מלחי, 'היבטיו ההיסטוריים והתאולוגיים של ויכוח הרמב"ן בברצלונה והיחס המשתקף ממנו על תוקפם של מדרשי חז"ל', **שאנן**, יג (תשס"ח), עמ' 127-135.

2. למשל, בדרי הסיום של רמב"ן לפירוש ספר שמות: "...וברוך ה' החפץ שלום עבדו אשר עד הגה עזרו לבוא המחשד נעוריו בשיבו... וכו' ומכאן, שהדברים נכתבו בשיבתו בסוף ימיו. וראו עוד בפירושו לבראשית ל"ה, טו, בדיון על מקום קבורתה של רחל, שנראה, שרחל נקברה סמוך לבית-לחם, אך הוקשה לו הפסוק בירמיה ל"א, יד "קול ברמה נשמע" וכו': זה כתבתי תחילה, ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים, שבה לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני, שאין מן קבורת-רחל לבית-לחם אפילו מיל, והנה הוכחש הפירוש הזה" וכו'. מובן מאליו, כי לפחות, קטע זה נכתב בהיות הרמב"ן בירושלים אחרי שנת 1270.

3. "ואשים למאור פני נרות המנורה הטהורה פירושי רבנו שלמה, עטרת צבי וצפירת תפארה מוכתר בנימוסו במקרא, במשנה ובגמרא לו משפט הבכורה

עיונו באותן מאות מובאות – מגלה, כי ברוב המקרים של המקרים ציטט הרמב"ן את פירוש רש"י כלשונו, כפי שהיה לפניו.

אגב, שונים הדברים לגבי פירוש ר' אברהם אבן עזרא, שאף אותו מזכיר הרמב"ן בהקדמתו,⁴ שהרי עיון בו מורה, שכמעט בכל המקרים הביא הרמב"ן את פירושו בפרפרזה, ולא בציטוט ישיר.

אם כך הוא הדבר, יכולים אנו להיעזר בציטוטים אלה שמצטט הרמב"ן – כדי לדעת, מה היה נוסח הפירוש במקומות אלה, 200 שנה בערך, אחרי שנתחבר פירוש רש"י לתורה. אמנם איננו יודעים, מה היה טיבו של כתב-היד שהחזיק הרמב"ן: האם הביאו עמו מספרד, או שמא השתמש בכתב-יד, שמצא בארץ-ישראל, ועוד שאלות מסוג זה, שהתשובות עליהן לא ידועות. מכל מקום, יש בידינו מקור חשוב ללמוד ממנו על נוסח פירושי רש"י בתקופה סמוכה לזמנם של כתבי-היד הראשונים שבידינו (ואולי כתבי-היד קדומים לפירוש הרמב"ן בכמה עשרות שנים, אך לא יותר מכך). לכן מקור זה הוא מקור רב-ערך, ומן הראוי לבחון אותו כראוי.

במאמר זה אנו מציגים בטבלה מספר לא גדול של דיבורי רש"י שהרמב"ן מצטטם: בטור הימני – את נוסח רש"י עצמו, ובטור השמאלי – את נוסח רש"י, כפי שהביאו הרמב"ן.

אנו רוצים להדגיש, כי לא יכולנו במאמר זה לרשום את כל שינויי הנוסח (לרבות חסרות ויתרות, ו' החיבור, כתיב מלא וחסר ודברים דומים), כי רבים הם. נאלצנו להפעיל שיקול-דעת ולרשום רק שינויים בעלי-משמעות. ואם שגיתי בכך, אתי תלון משוגתי.

לאחר שהצלחנו לברר את העובדה, שדרכו של הרמב"ן בהבאת פירושי רש"י היא דרך של ציטוט ישיר, יש צורך לברר את טיב המהדורות, שמהן לקחנו את הנוסח כבסיס להשוואה:

לגבי פירוש הרמב"ן לתורה השתמשנו במהדורתו של הרב ח"ד שעוועל,⁵ מאחר שמהדורה זו מבוססת על שלושה כת"י קדומים ועל שני הדפוסים הראשונים: דפוס רומי בסביבות שנת ר"מ ודפוס ליסבון משנת רמ"ט. כמו-כן עשה המהדיר עבודה רבת-ערך בהערותיו, כשציין במקומות רבים את דעותיהם של גדולי-החכמים, שגילו עניין בנוסח רש"י ובנוסח הרמב"ן (כמו ר' אליהו מזרחי, ר' אברהם בקראט ומהר"ל מפראג). כמו-כן הוא ערך השוואה שיטתית בין דבריו של רמב"ן בפירושו לתורה ובין כתביו האחרים בהלכה, במחשבה, בתורת-המוסר ובתורת-הסוד. כך הצליח המהדיר להציע פתרונות למקומות קשים בשיטה הקלסית של "דברים, שהם עניים במקום אחד, עשירים במקום אחר".

לעניין המקור, שממנו נעתיק את פירושי רש"י לתורה, התלבטנו בעניין זה הרבה:

על נוסח הדפוסים המצויים – לא נוכל לסמוך כלל, אך גם נרתענו מלהשתמש בהוצאות מדעיות (כמו למשל מהדורת ר' אברהם ברלינר, ראו להלן), כי הנוסח שבהן הנו נוסח אקלקטי, שנבחר על-ידי המהדיר. בסופו של דבר הכרענו להשתמש בפירוש רש"י המופיע במהדורת חמישה

דבריו אגדה, באהבתם אשגה, ועמהם יהיה לנו משא ומתן, דרישה וחקירה.
בפשטיו ומדרשיו וכל אגדה בצורה אשר בפירושו זכורה"
(ר' משה בן נחמן, פירושי התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ו, הקדמה, עמ' 16)
4. "ועם ר' אברהם בן עזרא תהיה לנו תוכחת מגולה ואהבה מסותרה" (הקדמה, שם)
5. ראו לעיל הערה 3.

חומשי תורה, הידועה בשם "תורת חיים"⁶. מכיוון שהמהדורה זו היא מהדורה חדשה, מבוסס נוסח רש"י על התחשבות הן בדפוסים הקדומים והן על התחשבות בעבודותיהם של חוקרי רש"י הקודמים (כולל בעבודתו החשובה של ברלינר). אנו סבורים, כי במהדורה זו ניתן נוסח מתוקן ככל-האפשר של פירושי רש"י לתורה, ולכן השתמשנו בה כדי להשוותה עם המובאות של פירושי רש"י המצוטטים ברמב"ן.

לבסוף נעיר עוד הערה אחת, הנוגעת למתודה של עבודתנו בעבודה זו :

יש מקומות, שבהם היינו בטוחים, שנוסח רש"י, כפי שעמד לפני הרמב"ן, היה שונה מהנוסח שברש"י שלפנינו במעט או בהרבה, ואז העתקנו את הנוסח ברש"י שלפנינו שורה מול שורה, ולעומתו – את רש"י המועתק ברמב"ן, אך היו מקומות רבים, שלא יכולנו להיות בטוחים בכך : לדוגמה, כשרמב"ן מעתיק כמה דיבורי רש"י על הסדר לכמה ביטויים במקרא, הוא משמיט אחד או יותר מפירושי רש"י באמצע ההבאה. במקרה כזה, כשלא היינו בטוחים בסיבות ההשמטה: אם לא העתיק, מכיוון שפירוש כזה לא היה כתוב בטופס שלפניו, או שלא העתיק, כי על-פירוש זה לא היה לו מה להעיר. במקרה זה השתמשנו במונח "לא הביא", והמעין ישרוט בעצמו.

סקירה מקוצרת על בעיית נוסח פירושי רש"י לתורה

כפי שצינו כבר במבוא, שאלת נוסח פירושי רש"י לתורה היא שאלה מסובכת, והדיון בה נמשך והולך כבר מן הימים הראשונים, מאז שהחלו חוקרינו וחכמינו לעסוק בנוסח ספרי-היסוד של הספרות הרבנית. חסרה לנו מהדורה אמינה ומתוקנת של פירושי רש"י לתורה, ומכל שכן – אין בידנו עד היום מהדורה מדעית של ממש. אין הדבר נובע, משום שחסרים אנו מקורות. להפך: פירוש רש"י עומד לרשותנו היום במאות מקורות: כתבי-יד ודפוסים קדומים ומאוחרים.

על נוסח הפירוש, כפי שהוא מצוי כיום בדפוסים המצויים – אין לסמוך כלל. כי אלה נדפסו לאחר מאות שנים, שבהן מעתיקים, מגיהים ומדפיסים הרשו לעצמם לעשות בפירוש כרצונם: להוסיף, לגרוע, להחליף ביטויים, מילים ומשפטים וכו'. קשה להאמין, כי נוסח זה קרוב לנוסח, שיצא מתחת יד יוצרו.

קיים כלל, המקובל כיום על חוקרי-הנוסח: ככל שהמקור שבידנו קרוב יותר, בזמנו ובמקומו, לזמנו ולמקומו של המחבר – כך גדל הסיכוי, שנוכל למצוא בו נוסח הקרוב למקור.

בהתאם לכך נתחיל בסקירת כתבי-היד הקדומים, שבעיני חוקרי הנוסח נראו כמשקפים יותר מאחרים את הנוסח הקרוב למקור.

קודם לכך נציין, כי אין בידנו שום אוטוגרף של רש"י עצמו מפירושו לתורה, כשם שאין בידנו אוטוגרף כל שהוא בכתב-ידו של רש"י לכתביו האחרים. יש בידנו עדויות של רבנו תם ב"ספר הישר" שלו, שהחזיק בידו את כתב-ידו של זקנו, רש"י⁷, וכן עדותו של ר' יצחק בר' משה מוינה, בעל "אור זרוע" (דור שביעי מרש"י), שאף הוא מעיד, שהחזיק בידו את פירושי-רש"י למסכת

6. מ"ל קצנלנבוגן (עורך), תורת חיים: חמשה חומשי תורה, ירושלים תשמ"ו-תשנ"ג.

7. "...כי גם רבנו שלמה, אם הגיה גרסא, בפירושו הגיה, אבל בספרו לא הגיה וכו' אשר לא מלאו לבו לעשות כן בחייו, זולתי במסכת זבחים לבדה. ובדקתי ומצאתי בספרים שלו, כי לא הוגהו מכתבת ידו" וכו'. (ר' יעקב בן מאיר, ספר הישר לרבנו תם: חלק ההידושים², מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד, עמ' 9.)

חולין בכתב-ידו, כולל תיקונו של רש"י בשולי הגיליון ובין השורות,⁸ אך אין לנו כל עדות על כתב-יד של רש"י לפירוש לתורה.

אין בידינו כיום כתב-יד של הפירוש לתורה, שנכתבו ביד סופרים-מעתיקים, ממאת-השנים הראשונות אחרי רש"י, כלומר מן המאה ה-12 (וזאת – על אף העובדה, כי כבר אז זכה הפירוש לתפוצה גדולה מאוד).

כתב-היד הקדומים ביותר הם מן המאה ה-13, וביתר דיוק – קרוב למחציתה של מאה זאת. נציין את השניים החשובים ביותר:

הראשון הוא כת"י מינכן 5, שנוצר בו תאריך כתיבתו – 1233. **השני** הוא כת"י לייפציג 1, שנכתב בידי סופר בשם מכיר בן קרשביא, והוא נכתב בזמן קרוב לכת"י מינכן. לכת"י זה יש ליחס חשיבות מיוחדת, שכן הסופר המעתיק מעיד במקומות אחדים, כי המקור שממנו העתיק, הוא פירוש רש"י בכתב-ידו של ר' שמעיה, תלמידו הקרוב ביותר של רש"י, והאיש, שלזכותו יש לזקוף, יותר מכל אדם אחר, את העובדה, כי הרבה ממורשתו של רש"י בפירושו לתורה, לתלמוד ומתשובותיו ההלכתיות – נשאר עמנו לדורות עד היום הזה.⁹

ר' מכיר בן קרשביא העתיק ממקור זה את פירוש רש"י עצמו, את הגהותיו ואת תוספותיו של ר' שמעיה (על-פירוב באמצעות הקיצורים: ת' = תוספת. מר' ש' = מרבנו שמעיה), שאותן הוסיף בגיליון כתב-היד, בין השורות, ולפעמים הכניס את הגהותיו ואת פירושו של ר' שמעיה לגוף פירושו של רש"י, עד שלא ניכר, שהן יצאו מידו של ר' שמעיה. מתוך כת"י זה נראה בעליל, שפירושו של רש"י לתורה בתקופה זו היה הרבה יותר מצומצם מזה שלפנינו היום, ומקור פירושים רבים בפירוש רש"י הוא ר' שמעיה או תלמידי רש"י האחרים.

השאלה, באיזו מידה יכול כת"י לייפציג 1 לשמש מקור עיקרי לביורר הנוסח של פירוש רש"י לתורה – שימשה בדורנו נושא לחילוקי דעות מהותיים בין שני חוקרים מן השורה הראשונה: פרופ' אברהם גרוסמן ופרופ' אלעזר טויטו.

בשורת מאמרים שנתפרסמו בכתב העת תרביץ¹⁰ וכן בספרו "חכמי צרפת הראשונים"¹¹ – רואה פרופ' גרוסמן במקור זה את "הנוסח הקרוב ביותר אל המקור שכתב רש"י המצוי בידינו כיום, אף שגם בו יש השלמות מאוחרות ושיבושי העתקה".¹² לעומתו, פרופ' א' טויטו, בשורת מאמרים ב"תרביץ"¹³ ממעיט בחשיבותו של מקור זה: אמנם הוא מקור חשוב, אך לא עיקרי, שכן יש בו חוספות מרובות על גוף הפירוש, הן אלה של ר' שמעיה, והן אלה של המעתיק, ר' מכיר.

8. ר' יצחק בן משה, **אור זרוע**, חלק ראשון, ז'יטומיר תרכ"ב, הלכות נטילת ידיים, סימן ס"א: "...כי ראיתי בפירושים שכתב בכתב-ידו הקדושה, שלכתחילה כתב כך: "ואין כאן לא נטילה ולא טבילה: נטילה, דלאו מכח גברא קא אתו, וטבילה נמי בשאובין ליתא" (חולין ק"ז ע"א) ומחק "שאובין" וכתב למעלה על "שאובין", ביני חיטי (=שני קווים בצורת V – לציון הוספה). "בצינור" ועשה על תיבת: "ליתא" ציון כזה 0 וכתב על הגליון: "שאיין כאן שיעור". ועוד הייתה תיבה אחת כתובה אצל "שיעור", ולא יכולתי לראות מהו" וכו'.

9. על תפקידו זה של ר' שמעיה, ראו א' עפשטיין, **כתבי אברהם עפשטיין**, א, ירושלים תש"י, עמ' רסט-ש. עפשטיין מכנה את ר' שמעיה – מזכירו וסופרו של רש"י; א' גרוסמן, **חכמי צרפת הראשונים**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 352-358.

10. מאמרו העיקרי של א' גרוסמן הוא: "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", **תרביץ**, ס (תשנ"א), עמ' 67-98, ובעוד שורה של מאמרי תשובה בתרביץ בשנים הבאות, שנכתבו כתשובות על השגותיו של פרופ' א' טויטו.

11. גרוסמן (לעיל הערה 9), עמ' 184-193.

12. גרוסמן (שם), עמ' 187.

13. מאמרו העיקרי של א' טויטו הוא: "האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח העיקרי של פירוש רש"י לתורה?", **תרביץ**, סא, א (תשנ"ב), עמ' 85-115, וכן – במאמרים נוספים בתרביץ, שנכתבו במהלך הריכוז עם פרופ' גרוסמן.

בלי לנסות ולהכריע בשאלה, שנידונה בין שני החוקרים הנזכרים לעיל – יש להדגיש עובדה אחת מעל לכל ויכוח: רש"י עצמו הסתייע מאד בר' שמעיה בכתובת פירושו לתורה. דבר זה עולה בבירור משתי הגהות של ר' שמעיה, שהעתיקן ר' מכיר בכת"י ליפציג 1, ובשתייהן ההגהה מסתימת במילותיו של ר' שמעיה: "ר"י (רבנו) ציוני להגיה" (והסופר המעתיק מוסיף: "כך כתב ר' שמעיה"):

המקום **הראשון** הוא בפירוש לפסוק: עד מדרך כף רגל (דברים ב', ה). שם הוסיף ר' שמעיה את הפירוש "אפילו מקום דריסת הרגל איני מרשה לכם בארצם (=של עמון ומואב) ללא רשות". המקום **השני** הוא בפירוש לפסוק: "ואנחנו נחלץ חושים לפני בני ישראל, עד אשר אם הביאונום אל מקומם" (במדבר ל"ב, יז, בעניין תנאי בני גד ובני ראובן). אף שם מביא ר' מכיר פירוש משל ר' שמעיה, ובו רשומה הסיומת: "ציוני ר' (רבנו) להגיה". מכאן, שלר' שמעיה היה תפקיד חשוב מאוד ביצירתו של הפירוש, בהגהתו, בהעתקתו ובהפצתו, והכול – לפי בקשתו של רש"י. ידיעה זו משתלבת בידיעות אחרות שיש בידנו על תפקידו של ר' שמעיה בפירוש למקרא של רש"י,¹⁴ וכן – במפעל כינוס תשובותיו.¹⁵

נוסף על כתבי-היד – מן הראוי להזכיר את הדפוסים הראשונים, שבהם נדפס פירוש רש"י לתורה.¹⁶ נזכיר את החשובים שבהם:

הראשון בהם, אשר לו זכות הבכורה, הוא דפוס רגיו די קלבריה משנת רל"ה (1475). זהו הספר העברי הראשון, שיצא לאור בדפוס, והוא משמש עדות על החשיבות, שייחסו לפירוש זה. עותק יחיד ממנו נמצא בספריה הפלטינית בפרמה. **שני** לו הוא דפוס ואדי אל חג'ארה רל"ו, ו**שלישי** הוא דפוס רומי קודם לשנת ר"מ (1480).

בדפוסים אלה נדפס פירושו של רש"י לבדו, ללא טקסט התורה.

בשנת רמ"ב (1482) נדפס לראשונה הפירוש, כשהוא מצורף לתורה, ומאז חזר ונדפס פעמים רבות. בדפוסים אלו יש שינויים רבים בנוסח, הן בינם לבין עצמם והן בינם לבין הנוסח בכתבי-היד, ועל אחת כמה וכמה שהנוסח שבהם רחוק מרחק רב מנוסח הדפוסים המצויים כיום.

עד כאן הצגנו את המקורות השונים, שבהם מצוי נוסח פירוש רש"י לתורה שבידינו, ובוודאי, שמצב המקורות הוא הסיבה העיקרית לשינויי-הנוסח המרובים.

אך בהתבוננות כוללת יותר יש ליתן את הדעת, על שני גורמים נוספים, שלהם יש משקל רב בשינויי-הנוסח המרובים בפירוש:

1. גורמים, שקשורים במתודה של החיבור, בהעתקתו ובהפצתו בדורות הראשונים.
2. גורמים, שקשורים במעמד המיוחד, שקנה לו הפירוש בתולדות לימוד התורה בישראל.

14. ר' שלמה בן יצחק, **תשובות רש"י**, מהדורת י"ש אלפנבין, ניו יורק תש"ג, סימן י' עמ' 5. רש"י מעיד שם בעניין פירושו של פסוק ביהזקאל, שמתחילה פירשו וטעה בפירושו, ועתה עסק בו מחדש עם "אֶחָיו שְׁמַעִיה וְהַגְּהִתִּיה".

15. ראו תשובות רש"י (שם), עמ' 57.

16. על דפוסים קדומים אלה ראו: A. K. Offeberg, 'The Earliest Printed Editions of Rashi's Commentary on the Pentateuch', G. Sed-Rajna (ed.), **Rashi, 1040-1990: Hommage a Ephraim E. Urbach**, Paris 1993, pp. 493-506.

1. גורמים, שקשורים במתודה של הפירוש, בהעתקתו ובהפצתו, בדורות הראשונים

הפירוש לתורה, כמו הפירוש לתלמוד, לא מחדר עבודתו של רש"י יצא, כפרי הגותו של יחיד. הורתו ולידתו בבית המדרש הייתה, מתוך משא ומתן חי עם חברים ותלמידים, וכמה מהם היו, כנראה, שותפים בניסוח הספרותי של הפירוש. כך ראינו לעיל, כמה מכריע היה חלקו של רבנו שמעיה בפירוש לתורה, כשם שהיה לו תפקיד מכריע בכינוס מורשתו הספרותית של רש"י ובגיבושה בכלל.

על תפקידו זה בעריכת תשובותיו של רש"י ופסקי-הלכותיו ובכל הספרות, המכונה "דבי רש"י" – יש בידינו עדויות ברורות. כנראה, כך היה המצב גם בפירוש לתלמוד, ובמיוחד – הפירוש לתורה. נראה, שרש"י עצמו לא משך ידו מן הפירוש לתורה כל ימי חייו, והוא עצמו, או באמצעות תלמידיו, היה מכניס בו שינויים והגהות "כפשטות המתחדשים בכל יום"¹⁷.

מסתבר, כי בחיי רש"י וגם בתקופה הסמוכה לפטירתו – לא היה הפירוש נראה בעיני בני-חבורתו כחתום חתימה סופית, והיו לו מעין "מהדורא קמא" ו"מהדורא בתרא" (וזאת – בלי להיכנס לשאלת ה"מהדורות" בפירושו של רש"י לתלמוד, שהיא שאלה מסובכת כשלעצמה)¹⁸ בשל התיקונים וההגהות, שרש"י עצמו ורבנו שמעיה (ואולי גם תלמידים אחרים) צירפו לו. חלק מהתיקונים ומההגהות נשארו בשולי-הגיליון והוכרו כתוספות, וחלקם נכנסו לגוף הפירוש ונטמעו בתוכו. בעניין זה, כתיי ליפציג 1 שתיארנו למעלה – מציג תמונה נאמנה של נוסח רש"י בשתי המאות הראשונות אחרי פטירתו, שכן אנו רואים בו את גוף פירושו של רש"י, את הוספותיו של ר' שמעיה, שעליהן הוא חתום, ואת הוספותיו, שנטמעו בגוף הפירוש.

נוסף על כך, עלינו לזכור את מנהגם של סופרים ומעתיקים באשכנז בימי הביניים:

יש עדויות מוצקות לכך שאלו נהגו חירות גמורה בהעתקת הספרים, וידם הייתה קלה להגיה ו"לתקן" (לרוב, מן הסברה) כל מקום, שנראה בעיניהם קשה או משובש.¹⁹ תעיד על כך, כמאה עדים, תלונתו של רבנו תם בהקדמתו ל"ספר הישר",²⁰ על סופרים כאלה. אף תלמידי-חכמים גדולי-תורה (כמו אחיו הבכור, רשב"ם) – נהגו להגיה ולשנות נוסחאות בספרים עתיקים, וכנגדם קרא רבנו תם לספרו "ספר הישר", כדי להוכיח את ישרותן של הנוסחאות הישנות שקודם ההגהה.

17. ראו רשב"ם בפירושו לתורה, בראשית ל"ז, א. ועיינו במפורט במהדורת מ' לוקשין לר' שמואל בן מאיר, פירוש התורה, ירושלים תשס"ט.

18. כבר הכריע י"ג אפשטיין, בתגובה על רעיונותיהם של חוקרים שקדמוהו, כי "אין בכלל יסוד חזק לתורת המהדורות". "מהדורא בתרא" שנזכרה בראשונים אינו אלא ספר מוגה על-ידי רש"י, פירוש ש"הגיה אותו רש"י במקומות שונים" ("ג' אפשטיין, 'פירושי הריב"ן' ופירושי וורמייזא, תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 190). וכמוכן, בכך לא שלל אפשטיין את העובדה המוכחת לכל, כי בכמה מקומות חזר בו רש"י מפירושיו הקודמים וכתב אחרים במקומם. וראו סיכום הדיון בשאלה זו אצל גרוסמן (לעיל הערה 9), עמ' 223-231.

19. ראו י' זוסמן, מסורת-לימוד ומסורת-הנוסח של הירושלמי, ש' ראם (עורך), מחקרים בספרות התלמודית; יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ח-ט בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 42 (הערה 130 שם); י' תא שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה ה"א-ה"ב, קרית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 307; י' מלחי, 'על-פירושים שונים או סותרים של רש"י במסכת ברכות', סיני, צח (תשמ"ו), עמ' רכג-רלא; וראו גם י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 108-109.

20. ספר הישר (לעיל הערה 7), עמ' 9.

2. גורמים שקשורים במעמד המיוחד, שקנה לו הפירוש בתולדות לימוד התורה בישראל

כבר מתחילתו זכה הפירוש לתורה לתפוצה עצומה: בתחילה בארצות המרכז האשכנזי (צרפת, גרמניה, איטליה ובנותיהן) ולאחר תקופת-מה – גם במרכזים הספרדים, שבהם שלטה בתחילה השפעתם של פרשנים – כמו ר' אברהם אבן עזרא ורד"ק. אפילו חכמים מצפון-אפריקה ומספרד מעידים (במאה ה-15), כי "כבר נמשך המנהג בכל ישראל להתחיל המתחי (=נערים המתחילים בלימודיהם) בקריאת רש"י".²¹ סייעה לכך אומנות-הלשון הקצרה, הבהירה והתמציתית, שבה ניחן רש"י, ובעיקר – העובדה, שבני הדורות ראו בפירושו את המזיגה הנכונה ביותר בין פירוש פשוטו של מקרא לבין מדרשי-חז"ל. לאור פירושו של רש"י נתחנכו דורות של ילדי ישראל, קטנים וגדולים, במשך דורות רבים.²² ומעטים החיבורים, שהייתה להם השפעה כה מכרעת על התרבות היהודית לדורותיה – כפירוש רש"י לתורה.²³

עובדה זו לא סייעה לשימור הנוסח המקורי, ולפחות, לא בדורות הראשונים. בתנאי ההעתקה של הימים ההם ובגישה המקובלת של הסופרים והמעתיקים, ככל שרבו העוסקים בספר – כן היה צפוי לשינויי-נוסח מרובים יותר. חכמים שונים הוסיפו בו מדרשי-חז"ל, שרש"י בחר שלא להביאם; אחרים בחרו לכתוב הערות על חלקי הדקדוק שבפירוש; אחרים הביאו, לצד פירושי רש"י או במקומם, פירושי חכמים אחרים שישרו בעיניהם, וכל זאת – נוסף על טעויות-העתקה, שהיו רווחות בכל הספרים הנעתיקים ביד.

מהדורות מתוקנות של פירוש רש"י לתורה

העיסוק המרובה בפירושי רש"י לתורה גרם לכך שכמה חכמים בדורות קודמים נתנו דעתם, בעיקר, לעסוק בתיקוני-נוסח כתשובה על שאלות ובעיות שגילו בפירוש.

נזכיר את שמות העיקריים שבהם:

1. ר' אליהו מזרחי, מחכמי תורכיה הנודעים ביותר. ספרו על רש"י יצא לראשונה בוונציה רפ"ז (1527), ולאחרונה יצא במהדורה ביקורתית.²⁴
2. "ספר הזיכרון" לר' אברהם בקראט הלוי.²⁵
3. ספר "גור אריה" למהר"ל מפראג.²⁶

ספרים אלו נכתבו כפירושים לפירוש רש"י, אך יש בהם הערות רבות, הנוגעות לענייני נוסח. חלק מתיקוני-הנוסח מבוסס אמנם על שימוש בכתבי-יד ובדפוסים קדמונים, וחלק מתיקוני-הנוסח הוא מסברתם. במאה השנים האחרונות יצאו לאור מהדורות טובות של פירוש רש"י לתורה, שנעשו במתודות מדעיות-ביקורתיות – באמצעות השוואת הנוסח של הדפוסים עם נוסח כתבי-

21. א' גרוס, 'רש"י ומסורת לימוד התורה שבכתב בספרד', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י; עיונים ביצירתו, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 55-27.
 22. ראו, למשל, ש' מלצר, 'אשירה לרש"י', אור זרוע: ספר השירות והבלדות השלם, תל-אביב תשי"ט, עמ' 18-24.
 23. ראו גרוסמן (לעיל הערה 9), עמ' 213.
 24. א' מזרחי, חומש הראם, מהדורת מ' פיליפ, פתח תקווה תשנ"ב-תשנ"ד.
 25. אף הוא יצא לאור בידי מ' פיליפ, פתח תקווה תשמ"ה.
 26. יצא לאור לראשונה בוורשה תרכ"ב. קיימת מהדורה חדשה – ר' יהודה ליוואי בן בצלאל, חומש גור אריה השלם, א-ט, מהדורת י"ד הרטמן, ירושלים תשמ"ט-תשנ"ה.

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
בראשית <u>בריאת</u> שמים וארץ	בראשית <u>בריית</u> שמים וארץ
ד"ה ויאמר <u>אלוהים</u> יהי אור	ויאמר <u>הקב"ה</u> יהי אור
א', יד	
ד"ה להבדיל בין היום ובין הלילה	
כתב רש"י	
משנגז האור הראשון וכו'	משנגז האור הראשון וכו'
אבל <u>בשבעת</u> ימי בראשית	אבל <u>בששת</u> ימי בראשית ²⁷
שמשו האור והחושך <u>הראשונים יחד</u>	שמשו האור והחושך
בין ביום ובין בלילה	זה ביום וזה בלילה ²⁸
ו', ד	
ד"ה הנפילים ע"ש שנפלו הפילו את העולם [ובלשון עברית לשון ענקים הוא]. ²⁹	לשון רש"י שנפלו והפילו את העולם.
ד"ה בימים ההם בימי דור אנוש <u>ובני קין</u>	לשון רש"י בימי דור אנוש וכו'.
ד"ה וגם אחרי כן וכו'	וגם אחרי כן וכו'
שעלה אוקיינוס והציף שליש העולם,	שעלה אוקיינוס והציף שלישי של עולם,
לא נכנע <u>דור המבול</u> ללמוד מהם.	ולא נכנעו ללמוד מהם.
פרשת נח	
ח', יא	
ד"ה טרף בפיה	ד"ה טרף בפיה
כתב רש"י:	
...לפי שכל יונה שבמקרא לשון נקבה	לפי שכל יונה במקרא לשון נקבה <u>הוא</u>
כמו (כיונים על אפיקי מים רוחצות) ³⁰	ליתא
כיוני הגאיות כלם הומות	ליתא
וכמו: כיונה פותה	ליתא

27. ראו ר' שלמה בן יצחק, **רש"י על התורה**², מהדורת א' ברלינר, פרנקפורט טרס"ה, בליקוטים שבסוף הספר (עמ' 424), העיר ברלינר, שכך הוא הנוסח בכמה כת"י.

28. ראו הערת ח"ד שעוועל בתורת חיים (לעיל הערה 6), הערה 51, שכנוסחת הרמב"ן איתא גם בכת"י וגם אצל הרא"ם.

29. ראו בתורת חיים (שם), הערה 73, שמציין המהדיר, שהמוקף בסוגריים מרובעים ליתא בדפוס ראשון של רש"י.

30. ברלינר (לעיל הערה 27, עמ' 17 הערה ד') מעיר, כי מן הראוי למחוק פסוק זה כי "רוחצות" מוסב על "עיניו", ולא על היונים.

פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)	פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")
ט', ד	
ד"ה אַךְ בֶּשֶׂר בִּנְפֹשׁוֹ דָמוֹ.	ד"ה בֶּשֶׂר בִּנְפֹשׁוֹ
כתב רש"י	
ליתא	אסר להם אבר מן החי,
ליתא	כלומר כל זמן שנפשו בדמו, לא תאכלו הבשר.
	ד"ה בִּנְפֹשׁוֹ דָמוֹ
בעוד נפשו בו	בעוד נפשו בו
ט', יח	
ד"ה וְחָסֵם הוּא אֲבִי כִנְעָן. פירש רש"י	ד"ה וְחָסֵם הוּא אֲבִי כִנְעָן
ליתא	למה הוצרך לומר כאן?
לפי שהפרשה עסוקה ובאה <u>במשפחתו</u> של נח וכו'	לפי שהפרשה עסוקה <u>בשכרותו</u> של נח וכו'
ליתא	ולא ידענו שכנען בנו וכו'.
י', ט	
ד"ה הוּא הִיָּה גִבּוֹר צִיד לִפְנֵי ה'	ד"ה גִּבּוֹר צִיד
צד דעתן וכו'	צד דעתן וכו'
	ד"ה לִפְנֵי ה'
ליתא	מתכוון להקניטו על פניו
ד"ה עַל כֵּן יֹאמֵר וְכוּ' יאמר זה כנמרוד. לשון רש"י.	ד"ה עַל כֵּן יֹאמֵר כְּנִמְרוֹד יֹאמֵר זֶה כְּנִמְרוֹד <u>גִּבּוֹר צִיד</u>
י"א, כח	
ד"ה עַל פְּנֵי תִרְחַ אֲבִיו	ד"ה עַל פְּנֵי תִרְחַ אֲבִיו
בארץ מולדתו	בחיי אביו
כתב רש"י כדרך דברי רבותינו וכו'	ומדרש אגדה אומר וכו'
ליתא	ע"י אביו מת,
תִּרְחַ קָבַל עַל אֲבֵרָהֶם בְּנוֹ לִפְנֵי נִמְרוֹד	שְׁקָבַל תִּרְחַ עַל אֲבֵרָהֶם בְּנוֹ לִפְנֵי נִמְרוֹד,

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
על שכתת את צלמיו והשליכם (אברהם) ³¹	על שבירת צלמיו והשליכהו (נמרוד) לכבשן. לכבשן-האש.
י"א, לב	
ד"ה וימת תרח בחרן	ד"ה וימת תרח בחרן
[לאחר שיצא אברהם מחרן ובא לארץ כנען	כשיצא אברהם
והיה שם יותר מששים שנה וכו']	ליתא
הרי קמ"ה לתרח כשיצא אברהם <u>מחרן</u>	ליתא
עדיין נשארו משנותיו הרבה.	נשארו משנות תרח הרבה.
ולמה הקדים הכתוב וכו'	ולמה הקדים וכו'!
	לפיכך קראו מת.
שהרשעים אף בחייהם קרויים מתים,	ועוד שאף הרשעים בחייהם קרואים מתים.
	לשון רש"י.
<u>והצדיקים אף במיתתם</u> וכו' איש חי] ³²	ליתא
פרשת לך לך	
י"ב, א	
ד"ה לך לך	ד"ה ויאמר ה' אל אברהם לך לך
להנאתך ולטובתך	להנאתך ולטובתך ושם אעשך לגוי גדול
שם אעשך לגוי גדול.	וכאן אי אתה זוכה לבנים.
כאן אי אתה זוכה לבנים	
	לשון רש"י
ועוד, שאודיע טבעך בעולם	ליתא
י"ב, ב	
ד"ה מארצך (פס' א)	ד"ה מארצך וממולדתך (פס' א)
	כתב רש"י
והלא כבר יצא וכו'	והלא כבר יצא וכו'
אלא כך אמר לו: התרחק עוד <u>משם</u> וצא מבית אביך	אלא כך אמר לו הקב"ה: התרחק עוד מבית אביך.
ד"ה אל הארץ אשר אראך (פס' א)	

31. "והשליכם" כך הוא בפירוש רש"י שבספרים. וראו בתורת חיים שם (הערה 86), שהנכון הוא כמו בדפוס ראשון "והשליכוהו", וכן נראה הנוסח ברמב"ן. ונראה, שנוסח רמב"ן: "והשליכהו (לשון יחיד)" דומה מאוד לנוסח זה: "והשליכוהו (לשון רבים, במצנת נמרוד)", ובד"כ של רמב"ן: והשליכוהו.

32. חלק מהפיסקה בתורת חיים – בסוגריים מרובעים, וראו שם הערה 91. מנוסח הרמב"ן נראה שחלק קטן ממנה היה ברש"י שלפניו.

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
לא גלה לו הארץ מיד כדי לחבבה בעיניו וכו'.	ליתא ³³
י"ב, יא	
ד"ה הנה נא ידעתי	וכתב רש"י
מדרש אגדה	הנה נא ידעתי
עד עכשיו לא הכיר בה	מדרש אגדה
מתוך צניעות שבשניהם,	עד עכשיו לא הכיר בה
ועכשיו – ע"י מעשה הכיר בה.	מתוך צניעותה,
דבר אחר מנהג העולם שע"י טורח הדרך	ועכשיו – ע"י מעשה.
אדם מתבזה	דבר אחר שע"י הדרך אדם מתבזה
וזאת עמדה ביופיה.	וזאת עמדה ביופיה.
ופשוטו של מקרא וכו'	ולפי פשוטו וכו'
בין אנשים שחורים ומכוערים וכו'	בין בני אדם שחורים וכו'
י"ד, טו	
ד"ה ויחלק עליהם	ד"ה ויחלק עליהם
לפי פשוטו	כתב רש"י לפי פשוטו
סרס המקרא: ויחלק הוא ועבדיו עליהם לילה –	ליתא
כדרך הרוזפים, שמתפלגים אחר הנרדפים וכו'	כדרך הרוזפים, שמתפלגים אחר בורחיהם וכו'
פרשת וירא	
י"ח, י	
ד"ה שוב אשוב	ד"ה שוב אשוב אליך כעת חיה.
לא בשרו המלאך שישוב אליו	לשון רש"י
אלא בשליחותו של מקום אמר לו	לא בשרו המלאך שישוב אליו וכו'
כמו ויאמר וכו' אף כאן בשליחותו של מקום	אלא בשליחותו של מקום אמר לו. כמו וכו' אמר לו
[אלישע אמר לשונמית וכו' בין חי ובין מת	ליתא
למועד הזה וגו'] ³⁴	
י"ח, יח	

33. ויש רגלים לדבר, שלא היה דיבור זה ברש"י, שהרי פירוש זה הוא על פסוק א ("אל הארץ אשר אראך"), אך בספרינו הוא מופיע אחרי הפירוש לפסוק ב, ד"ה "והיה ברכה".

34. גם פסקה זו אינה נמצאת ברש"י דפוס ראשון, וכן נראה מנוסח הרמב"ן.

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")		פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)	
ד"ה ואברהם קיו יהיה			
מדַרְשׁ אַגְדָּה וְכוּי וּפְשׁוּטוֹ שֶׁל מִקְרָא וְכוּי וְכוּי מִמְנוֹ אֲנִי מַעֲלִים וְכוּי לְפָנַי לְהִיּוֹת לְגוּי גָדוֹל [וְלֹהֲתַבְרַךְ בּוֹ כָּל גּוֹיֵי הָאָרֶץ] ³⁵		וּפְשׁוּטוֹ שֶׁל מִקְרָא וְכוּי מִמְנוֹ אֲנִי מַעֲלִים וְכוּי לְפָנַי לְהִיּוֹת לְגוּי עֲצוּם לְשׁוֹן רִשְׁיִי	
י"ח, יט			
כִּי יִדְעִיתִיו [אֲרִי יִדְעִיתִינִי הַתְּרַגּוּם מִפְרֵשׁ] ³⁶		לְשׁוֹן רִשְׁיִי אֲרִי יִדְעִיתִינִי – כְּתַרְגּוּמִי לְשׁוֹן חִיבָה וְכוּי.	
י"ח, כד-לב			
ד"ה אולי יש חמישים צדיקים			
כתב רש"י			
עֲשֵׂה צְדִיקִים לְכָל כֶּרֶךְ וְכוּי ד"ה חֲלִילָה לְךָ חוֹלִין הוּא לְךָ וְכוּי		עֲשֵׂה לְכָל כֶּרֶךְ וְכוּי וְהַשָּׂאֵר-לִיתָא ³⁷	
ד"ה כִּדְבַר הַזֶּה לֹא הוּא, וְלֹא כִּיּוֹצֵא בּוֹ, ד"ה חֲלִילָה לְךָ לְעוֹלָם הַבָּא. ד"ה הַשּׁוֹפֵט כָּל הָאָרֶץ וְכוּי ד"ה [אִם אֲמַצָּא בַסְּדוּם וְכוּי תִּלְהֵא בַּהּ הַכְּתוּב] ד"ה [הוֹאֲלֵתִי רִצִּיתִי וְכוּי עֲמַדּוֹ לִי] ³⁸ ד"ה הַתְּשַׁחִית בַּחֲמֹשֶׁה		וְהִלָּא הֵן ט' לְכָל כֶּרֶךְ, וְאֵתָהּ, צְדִיקוֹ שֶׁל עוֹלָם, תְּצַטְרֵף עִמָּהֶם. וְאֵתָהּ, צְדִיקוֹ שֶׁל עוֹלָם, תְּצַטְרֵף עִמָּהֶם, ד"ה אֲוִלִי יִמְצְאוּן שֵׁם אַרְבַּעִים וְיִמְלְטוּ ד' כְּרִכִּים, וְכֵן ל' יִצִּילוּ ג' מֵהֶם, אוֹ כִּי יִצִּילוּ ב' מֵהֶם, אוֹ י' יִצִּילוּ אֶחָד מֵהֶם, ד"ה הוֹאֲלֵתִי רִצִּיתִי – כִּמוֹ וְיֹאֵל מֹשֶׁה.	

35. ליתא בדפוס ראשון וכן ליתא ברמב"ן.

36. ראו בתורת חיים (לעיל הערה 6) שהמהדיר הרב שעוועל העיר כי בתרגום שלפנינו כתוב: גלי קדמי ובפסקה שבסוגריים מרובעים היא על-פי דפוס ראשון. ובחומשים הנדפסים ליתא, ומתחיל לשון חיבה.

37. לא ברור לגמרי, אם לא היה ברש"י לפניו יותר או שהעתיק רק את זה. ומסתבר כלשון ראשון.

38. ראו בתורת חיים (לעיל הערה 6). שתי הפסקאות המופיעות בסוגריים מרובעים אינן מופיעות בדפוס ראשון.

פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)	פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")
ליתא	ד"ה אולי ימצאון שם עשרה
ולא ביקש על פחות מעשרה,	על הפחות לא בקש.
שדור המבול וכו' ולא הצילו על דורן.	אמר: דור המבול וכו' ולא הצילו על דורם,
ותשעה ע"י צירוף כבר ביקש – ולא מצא.	ועל ט' ע"י צירוף כבר ביקש ולא מצא.
כל אלו דברי הרב ז"ל.	
י"ט, כד	
ד"ה וה' המטיר על סדום	ד"ה וה' המטיר
כתב רש"י	
בכל מקום שנאמר ה' הוא ובית דינו	כל מקום שנאמר ה' הוא ובית דינו
אין פירוט אַחרי "בעלות השחר"	ד"ה המטיר על סדום בעלות השחר וכו'
	ד"ה המטיר גפרית ואש
	בתחילה מטר ונעשה גפרית ואש.
ד"ה מאת ה'	ד"ה מאת ה'
ולא כתב: מאתו	
דרך מקראות לדבר כן וכו' ולא אמר: בשמי.	דרך המקראות לדבר כן וכו' ולא אמר בשמי.
	אף כאן אמר: מאת ה', ולא אמר: מאתו.
כ"א, ט	
	ד"ה מצחק
לשון עבוי"ז	לשון עבודה זרה כמו שנאמר ויקומו לצחק.
לשון רציחה	דבר אחר לשון גלוי עריות כמה דתימא לצחק בי.
לשון גילוי עריות.	דבר אחר לשון רציחה וכו'
מריב עם יצחק על הירושה וכו'	שהיה מריב עם יצחק על הירושה וכו'
ויוצאין לשדה וגו'	ויוצאים לשדה ונוטל קשתו ויורה בו חיצים וכו'
ואמר: הלא משחק אני	ואמר הלא משחק אני
ומתשובת שרה וגו' כל זה לשון רש"י ⁴⁰	[ומתשובת שרה אתה למד וכו' בן האמה הזאת] ³⁹
פרשת חיי שרה	
כ"ג, א	

39. בדפוס ראשון ובכמה כת"י המוקף בסוגריים ליתא, אך ישנו ברמב"ן.

40. לפני הרמב"ן לא היה כתוב ברש"י "דבר אחר", ואכן רמב"ן מקשה: "ואף כאן הרב כותב המחלוקת כולן".

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
ד"ה ויהיו חיי שרה מאה שנה לכך נכתב שנה בכל כלל וכלל וכו' בת ק' כבת כ' לחטא:	מאה שנה ועשרים שנה לשון רש"י לכך נכתב שנה בכל כלל וכלל וגו' בת מאה כבת עשרים לחטא
מה בת כ' לא חטאה וכו',	ליתא
אף בת ק' בלא חטא,	ליתא
ובת כ' כבת ז' ליופי.	ובת עשרים כבת שבע ליופי
	וכן כתוב בשני חיי אברהם. ⁴¹
כ"ד, ז	
ד"ה ואשר דבר לי	ד"ה ואשר דבר לי
לצרכי – כמו אשר <u>דיבר</u> עלי.	לצרכי – כמו עלי.
וכן כל לי ולו ולהם, הסמוכים אצל דיבור, מפורשים בלשון על,	וכן לי ולו ולהם, הסמוכים אצל דיבור וכו' על
ותרגום שלהם עלי, עלוהי, עליהן,	ליתא
שאין נופל <u>אצל</u> דיבור וכו'	שאין נופל בלשון דיבור וכו'
אבל אצל אמירה נופל לשון לי ולו ולהם.	ותרגום וכו' אבל אצל אמירה נופל לי ולו ולהם.
כ"ה, ו	
ד"ה ולבני הפילגשים	ד"ה ולבני הפילגשים אשר לאברהם
הפילגשים חסר כתיב ⁴²	ליתא
שלא היתה אלא פילגש אחת וכו'	ליתא
[נשים – בכתובה, פילגשים – בלא כתובה, כדאמרינן בסנהדרין]	ורש"י כתב נשים – בכתובה, פילגשים – בלא כתובה,
כדאמרינן בסנהדרין בנשים ופילגשים דדוד. ⁴³	כדאמר בנשים ופילגשים דדוד בסנהדרין. ⁴⁴
ספר שמות	
פרשת כי תשא	

41. ראו בתורת-חיים שמביא מפ"ו מהרז"ו שהעיר: בילקוט תהילים ל"ז, רמז תשל, הנוסח: בת ק' – כבת כל לנוי, ובת כ' – כבת ז' לחטא. וגרסה זו עיקר. אך לא נראה כן מן הרמב"ן.
42. בספר בראשית של רש"י היה כתוב "הפילגשם" חסר יוד, וכנראה, כך הוא בבראשית רבה, שממנו מקורה של דרשה זו. וראו מ"מ כשר, **תורה שלמה**, ירושלים תשנ"ב-תשנ"ה. הוא מביא את פירוש הריב"א, שלפעמים התלמוד והמדרש חלוקים על המסורה.
43. סנהדרין כא, ע"א.
44. והיא גרסת רש"י בגמרא בסנהדרין ולפינו בסנהדרין כא: פלגש בלא כתובה וקדושינן.

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
ל', טו-טז	
טו ד"ה לכפר על נפשותיכם	(רמב"ן בפירושו לפסוק יב) וכתב רש"י (פסוק טו)
שלא תנגפו ע"י המנין.	ליתא
ד"א לכפר על נפשותיכם. לפי שרמז להם כאן ג' תרומות	לפי שרמז כאן שלש תרומות
שנכתב כאן תרומת ה' שלש פעמים :	ליתא
<u>אחת</u> – תרומת אדנים וכו' בנדבת המשכן	<u>אחת</u> – תרומת האדנים וכו' בנדבת המשכן אחר יום הכיפורים
ונתנו וכו' ועלה למאת ככר וכו'	ונתנו וכו' ועלה למאת הככר
ומהן נעשו האדנים שנאמר וכו' הכסף וגוי	ליתא
<u>והשנייה</u> – אף היא וכו' בתחילת חומש הפקודים וכו'	<u>והשנייה</u> – אף היא וכו' בחומש הפקודים וכו'
והן לקנות מהן קרבנות ציבור של כל שנה ושנה	לקנות מהן קרבנות ציבור.
והושוו בהם עניים ועשירים וכו' הם באים.	ליתא (ומכאן ואילך מעתיק רש"י לפסוק טז)
<u>והשלישית</u> – וכו' מה שנדבו לבו	ליתא
טז ואם תאמר וכו' אפשר וכו'	ואם תאמר וכו' אפשר וכו'
שהרי בכסף וכו' ובחומש הפקודים וכו'	ליתא
והלא בשתי שנים היו ואי אפשר וכו' בני כ' תשובה לדבר : וכו' לפי שליציאת מצרים מונין מניסן, כמו ששנינו במסכת רה"ש	והלא בשתי שנים היו, ואי אפשר וכו' בני עשרים תשובה לדבר וכו' מונין מניסן.
ונבנה המשכן בראשונה וכו' באחד בניסן,	ליתא
אבל שנות האנשים וכו' מתשרי.	ולשנות האנשים וכו' – מתשרי.
נמצאו שני המנינים בשנה אחת וכו' והשני בא' באייר.	נמצאו שני המנינים וכו', והשני – באחד באייר. כל אלו דברי הרב.
ל', כג	
ד"ה קָנְמוֹן-בָּשָׂם	ד"ה וקנמון בשם מחציתו
לפי שהקנמון קליפת עץ הוא וכו' ריח טוב וטעם וכו'	לפי שהקנמון קליפת עץ וכו' ויש בו ריח וטעם וכו'
לכך הוצרך לומר קנמון בשם – מן הטוב.	לכך הוצרך לומר קנמון – מן הטוב. לשון רש"י.
ל', לד	
ד"ה ויאמר ה' וכו' קח לך סמים וכו'	וכתב רש"י
נטף הוא צרי ועל שם וכו' טריאקה.	ליתא
ד"ה ושחלת – ושחלת שורש וכו' וטופרא.	ליתא
ד"ה חלבנה	ליתא

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
בשם שריחו רע וכו' עמנו	
ד"ה סמים אחרים	ליתא
ד"ה ולבונה זכה מכאן למדו וכו' י"א סמנין נאמרו וכו' מיעוט סמים – שנים ;	ליתא
נטף ושחלת וחלבונה ג' הרי חמשה	ד"ה סמים – שְׁנַיִם ד"ה נטף ושחלת וכו' הרי חמשה
ד"ה סמים	ד"ה סמים וכו'
לרבות עוד כעין אלו הרי עשרה	הרי עשרה
ד"ה ולבונה הרי י"א	ד"ה ולבונה הרי אחת עשרה
ואלו הן הצרי וכו' שתהא נאה	ליתא
(אך להלן ברמב"ן: "יכתוב בפירוש רש"י והצרי קורין לו טריגא וכו' קרוי נטף. ולא ידעתי אם הוא טעות סופרים או המגיד כחש לוי").	
ל', לה	
ד"ה ממולח	ד"ה ממולח טהור קדש ורש"י פירש
כתרגומו מְעַרְב וכו' זה עם זה.	כי לשון מְעַרְב, שיהיה מְעַרְב וכו' זה עם זה.
ואומר אני, שדומה לו וכו' מלחיד וחובליך וכו'	והביא דומה לו וכו' מלחיד וחובליך וכו' –
– כאדם המהפך בכף וכו' לערבן עם המים	כאדם המהפך בכף וכו' לערבן יפה.
וכל דבר שאדם וכו' או בבזך.	ליתא
ל"ב, א	
ד"ה וירא העם כי בשש משה	
כי בשש משה – כתרגומו וכו'	ליתא
וכן בשש רכבו וכו' שש שעות וכו' כדאיתא במסכת שבת.	ליתא
ואי אפשר לומר וכו' ממחרת ויעלו עולות.	ליתא
ד"ה אשר ילכו לפנינו	אשר ילכו לפנינו
אלהות הרבה או להם	אלהות הרבה או להם.
ד"ה כי זה משה האיש וכו' דמות משה וכו' רקיע השמים.	ליתא
ד"ה אשר העלנו וכו'	כי זה משה האיש אשר העלנו וכו'
והיה מורה לנו דרך אשר וכו'	מורה לנו הדרך וכו'

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
לאלהות, אשר ילכו לפנינו.	לאלהות הרבה, אשר ילכו לפנינו. לשון רש"י.
ל"ב, כא	
ד"ה מה עשה לך	
כמה יסורים שיסרוך סבלת וכו' חטא זה	כמה יסורים סבלת שיסרוך וכו' חטא זה. לשון רש"י
ל"ג, ז	
ד"ה ומשה יקח את האהל	כתב רש"י (בפסוק יא)
ל"ג, יא	
ד"ה ושב אל המחנה	
לאחר שנדבר עמו,	
היה משה שב וכו' מה שלמד.	
והדבר הזה <u>נהג משה</u> וכו' ובי"ט עלה,	הדבר הזה <u>היה משה נוהג</u> וכו' ביי"ט עלה.
שנאמר וכו' אל העם וגו'.	ליתא
<u>עשה</u> שם ארבעים יום	<u>עלה ועשה</u> שם ארבעים יום.
וביקש רחמים שנאמר וכו' לפני ה'.	ליתא
ובר"ח אלול וכו' <u>לוחות האחרונות</u>	בר"ח אלול וכו' <u>לוחות שניות</u> וכו'
ועשה שם מ' יום,	ועשה שם ארבעים יום אחרים
שנאמר וכו' בכעס.	ליתא
בעשרה בתשרי וכו' לישראל בשמחה ובלב שלם	בעשרה בתשרי וכו' לישראל
ואמר לו, למשה: סלחתי!	ליתא
ומסר לו וכו' מלאכת המשכן	ומסר לו וכו' מלאכת המשכן
ועשאוהו עד אחד בניסן	ועשאוהו באחד בניסן
ומשהוקם וכו' <u>מאהל מועד</u> .	ומשהוקם וכו' <u>אלא משם</u> .
ל"ד, טו	
ד"ה ואכלת מזבחו	ד"ה ואכלת מזבחו
כסבור אתה וכו' <u>בעבודתם</u>	כסבור אתה וכו' <u>בעבודתה</u> .
לשון רש"י	לשון רש"י
שמתוך כך אתה בא	ליתא
ולוקח מבנותיך לבניך.	
ל"ד, לא-לב	

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
ד"ה וידבר משה אליהם	ד"ה וידבר משה אליהם
שליחותו של מקום	ליתא
ולשון הווה הוא כל הענין הזה	לשון הווה וכו' הזה
ד"ה ואחרי כן נגשו	ד"ה ואחרי כן נגשו
אחר שלמד לזקנים חוזר וכו' לישראל.	אחר שלמד לזקנים חוזר וכו' לישראל. לשון רש"י.
תנו רבנן כיצד סדר משנה וכו'	ליתא
(קטע ארוך) כדאיתא בעירובין.	ליתא
פרשת ויקהל	
ל"ח, ח	
ד"ה במראות הצובאות	ד"ה במראות הצובאות
בנות ישראל וכו'	בנות ישראל וכו'
א"ל הקב"ה קבל כי אלו חביבין עלי מן הכל וכו'	א"ל הקב"ה; אלו חביבין מן הכל וכו'
צבאות רבות במצרים.	צבאות רבות במצרים וכו'
כשהיו בעליהן יגעים וכו'	ליתא
ונעשה הכיור מהם וכו' בעלה ונסתרה.	ונעשה הכיור מהם וכו' בעלה ונסתרה. לשון רש"י.
ותדע לך וכו' מתרגמינן ומחזייתא.	ליתא
מ', כז	
ד"ה ויקטר עליו קטורת	ד"ה ויקטר עליו קטורת סמים ובפירוש רש"י ראיתי:
ויקטר עליו קטורת שחרית וערבית –	ויקטר עליו <u>אהרון</u> קטורת שחרית וערבית
כמו שנאמר: בבוקר בבוקר וכו' את הנרות.	כמו שנאמר ובהעלות אהרון את הנרות וגו'
	ולא ידעתי אם הוא טעות סופרים ⁴⁵
ספר ויקרא	
פרשת קדושים	
י"ט, יט	
ד"ה ובגד כלאים שעטנו	
למה נאמר וכו' שוע, טווי ונוז?	למה נאמר וכו' שוע, טווי ונוז?

45. בטופס רש"י שלפני הרמב"ן היה כתוב: "ויקטר עליו אהרון קטורת". לדעתו של רמב"ן, הוא טעות, שהרי לדבריו בכל שמונת ימי המלוואים שימש משה. לכן הוא טוען, שיתכן שהנוסחה היא טעות סופרים, אך ראה ברשב"ם, שאכן כך פירש: "ויעל עליו אהרון ובניו". אך ברש"י שבספרים שלנו – לא נזכר שאהרון הקטיר.

פירוש רש"י (מהדורת "תורת חיים")	פירוש רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל)
ואומר אני: נוז – דבר וכו' ושזור זה עם זה לחברו. לשון רש"י.	ואומר אני: נוז – דבר וכו' ושזור זה עם זה לחברו. לשון רש"י.
טישטייר בלעז – כמו וכו'	ליתא
ולשון שעטנז – פירש מנחם וכו' ופשתים.	ליתא
ספר במדבר	
פרשת קרח	
ט"ז, א	
ד"ה ויקח קרח	ד"ה ויקח קרח
פרשה זו וכו' להפליגך משאר בני אדם.	פרשה זו וכו' להפליגך משאר בני אדם.
[דבר אחר וכו' קחו עמכם דברים] ⁴⁷	
י"ז, ה	
ד"ה ולא יהיה כקרח וכעדתו כאשר דבר ה'	ד"ה כאשר דבר ה' ביד משה לו
כמו עליו, על אהרן, דבר אל משה,	כמו עליו, על אהרן, דבר אל משה,
שיהיו הוא ובניו כהנים.	ליתא
לפיכך לא יקרב איש זר, אשר לא מזרע אהרן וכו'.	ליתא
וכן כל לי ולו ולהם, הסמוכים אצל דיבור וכו', כמו: על.	ליתא
ומדרשו על קרח. ומהו <u>ביד</u> משה, ולא כתב <u>אל</u> משה?	ומהו <u>ביד</u> משה, ולא כתב <u>אל</u> משה!?
רמז לחולקים על הכהונה שלוקין בצרעת וכו' כמו שלקה <u>משה</u> בידו,	רמז לחולקים על הכהונה שלוקין בצרעת כמו שלקה <u>משה</u> בידו.
שנאמר: ויוציאה – והנה ידו מצורעת כשלג;	ליתא
ועל <u>כן</u> לקה עוזיהו בצרעת.	ועל <u>זה</u> לקה עוזיהו בצרעת.
ולפי פשוטו, ולא יהיה בלוע ושרוף כקרח וכעדתו.	
כל זה ליתא ברש"י שלפנינו.	אך כאשר נעשה למשה בידו שלקה בצרעת. ויש פותרים: למען אשר לא יקרב איש זר וכו' כאשר דבר ה' ביד משה לאהרן, שיהיו הוא ובניו כהנים, ולא זר. ⁴⁸ לשון רש"י.

46. ראו בפירושי רש"י לתלמוד יבמות ה', ב' ד"ה שוע, ונדה ס"א, ב' ד"ה שוע, שפירש נוז = ארוג (ולא כפירושו כאן נוז = שזור) ובתוספות נדה שם הביאו את ר"ת שחולק ומפרש נוז = שזור (כמו רש"י כאן). אך רמב"ן אומר, שרש"י שפירש כאן ששוע = שזור, כתב כך גם "בפירושו בגמרא", אך לפנינו ברש"י בגמרא: "שוע לשון חלק וכו'; נוז = ארוג". וראו בדברי האחרונים, שהביא הרב שעוועל בהערותיו למהדורת הרמב"ן.

47. קטע זה ברש"י לקוח מתנחומא קרח א (לפסוקנו). הוא איננו מופיע בדפוס ראשון ובכמה כתבי-יד.

48. דברי רש"י המובאים ברמב"ן שונים שינוי גדול מן הדברים ברש"י שלפנינו; לפנינו שני פירושים: הראשון "לוי" על אהרן, והשני

סיכום הממצאים

במבוא למאמר זה כתבנו, כי אנו מבקשים להרים תרומת-מה לפתרון בעיית נוסח פירוש רש"י לתורה ולשינויים, שחלו בו במרוצת הדורות. כאן אנו מבקשים להציג את ממצאינו, שיש בהם כדי ללמד על מצב הנוסח של פירוש רש"י לתורה במחציתה השניה של המאה ה-13, כפי שמשקפים באותו עותק, שהחזיק בו הרמב"ן, וממנו העתיק את פירושי רש"י.

בהקדמתו לפירושו הודיענו רמב"ן, כי יהא לו ענין לעסוק בשני פירושים שקדמוהו: פירוש רש"י ופירוש ר' אברהם אבן עזרא. מתוך ממצאינו כאן אנו לומדים, כי יחסו לשני הפרשנים שונה:

ברוב המקרים של המקרים הוא מצטט את רש"י, בציטוט ישיר, מן הטופס שהיה לפניו (בלשונות: "וכתב רש"י", "וכתב רבנו שלמה", "לשון רש"י", "לשון רבנו שלמה" ובלשונות דומים), ואילו את פירושי אבן עזרא הוא מביא תמיד בפרפרזה, בפירוש ("פירש ר' אברהם") או ברמו ("וכתבו המפרשים" וכדומה).

נוסף על כך, יחסו לרש"י מתגלה בכך שפעמים רבות הוא מכנהו "הרב" בסתם. אפילו דמות נערצת עליו כמו הרמב"ם, מכנה הרמב"ן תמיד "הרב רבי משה", ואילו "הרב" סתם – שמור אצלו רק לרש"י. את יחסו לרש"י ואת תפיסתו, כי פירושו הוא הפירוש המרכזי לתורה – ניתן להמחיש מן הפיסקה הבאה בפירושו, פיסקה, שבה הוא בא דווקא לחלוק על רש"י: בפירושו לפסוק בויקרא כ"ה, ט: "ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם" הוא מביא את דברי רש"י (שמקורם בתלמוד ראש השנה ל"ג, ע"א) ומוסיף: "והנה הרב, מפני בקיאותו בתלמוד, והכל לפניו כשולחן ערוך – אינו חושש וסותם הברייתות, והן מטעות לשאר בני אדם" וכו'.

אם כן עניין מיוחד יש לנו בהצגת ציטוטים מנוסח פירוש רש"י, כפי שהיה בידו. כפי שיוכח המעיין, מצויים עשרות רבות של שינויי-נוסח, גדולים וקטנים, בין ציטוטי רש"י שבפירוש הרמב"ן לבין פירוש רש"י שלפנינו (אפילו במהדורות הביקורתיות).

נצביע כאן בפירוט-מה על כמה תופעות מיוחדות העולות מהמשוואה בין פירושי רש"י המצויים בידינו – לבין פירושי רש"י שמצטט הרמב"ן, לפי דברינו במאמר:

פעמים רבות אנו מבחינים, שבפירוש רש"י, שהוציא לאור הרב ח"ד שעוועל, הוקפו משפטים רבים בסוגריים מרובעים – כדי להדגיש, כי במקורות הקדומים (דפוסים ראשונים וכתב-יד) לא היו משפטים אלו ונוספו במשך הדורות.

כך הוא המצב בבראשית ו', ד; י"א, לב; י"ח, י, ובמקומות רבים נוספים. ברוב המקרים של המקרים גם רמב"ן לא הביא תוספות אלה. עובדה זו – יש בה כדי לחזק את מסקנתם של חוקרי-רש"י הראשונים, כי הפירוש לתורה בימיו הראשונים היה הרבה יותר קצר מאשר הפירוש שבידינו היום.

נוסף על כך, גם במקומות, שאין בהם סוגריים מרובעים, דהיינו שהרב ח"ד שעוועל במהדורותיו לא ציינם כתוספות, חלקי-דיבורים לא צוטטו ברמב"ן (ראו, למשל, בראשית ח', יא; י"ח, י; י"ט, כד; כ"ג, א, ועוד רבים). לגבי חלק גדול מהם ניתן להוכיח, כי לא הרמב"ן קיצר את הדיבורים, אלא שחלקים אלו לא היו לפניו. לפעמים יש שינויים מספריים (ומסתבר, שחלקם נובע מפענוח לא נכון של אותיות הקיצורים), כמו ששת-שבעת ימי בראשית בבראשית א', יד;

"מדרשו" ל"ו" מוסב לקרח. ברמב"ן – שלושה פירושים: הראשון "עליו – על קרח" (כמדרשו שאצלנו), השני "לפי פשוטו" "עליו – על משה" שלקה בצרעת, וכך יהיה לגבי כל מי שחולק על הכהונה (ופירוש זה מובא בתרגום "יונתן" כאן, וכן בספר המצוות לרמב"ם שרש שמיני), והשלישי "יש פותרין" "עליו – על אהרון" (כפירוש הראשון ברש"י שלפנינו).

בת ק' כבת כ' או להפך – בבראשית כ"ג, א.

במיוחד בולטים השינויים במקומות, שבהם רש"י מביא יותר מפירוש אחד (שניים או שלושה). חלק מן הפירושים הנוספים – לא הביאם הרמב"ן, ורובם אינם מופיעים גם במקורות הקדומים (כמו, למשל, בראשית י"ב, א; ובמיוחד, יש לעיין במדבר י"ז, ה, שמתוך שלושה פירושים, הנמצאים ברש"י שלפנינו, העתיק רמב"ן שניים, ואף הם – בהיפוך סדרם ובשינויים ניכרים בלשונם.

פירושו של רש"י לבראשית כ"ה, ו, מעניין ביותר:

ראשית, פירושו "הפילגשים חָסַר כתיב, שלא היתה לו אלא פילגש אחת" מבוסס על מסורת-קריאה, המנוגד למסורה שלנו, כי בכל הספרים "הפילגשים" מבוסס על מסורת-קריאה, המנוגדת למסורה שלנו: בכל הספרים "הפילגשים" לא נכתב חסר י', אלא שרש"י מבסס את פירושו על המדרש, ומסורתם של בעלי מדרש בראשית רבה היא, בניגוד לנוסח המסורה, שפילגשים נכתב חסר י'.

שנית, בהמשך נוסח דברי רש"י שם: "נשים – בכתובה, פילגשים – בלא כתובה" מצביע על נוסחת רש"י בתלמוד שהיא כך, אך רמב"ן כבר מעיר, שהנוסח בתלמוד שבידינו הוא "פילגש" – בלא כתובה וקידושין. בעניין זה יש להעיר עוד, כי לפני הרמב"ן היה לא רק פירוש רש"י לתורה, אלא גם פירוש רש"י לתלמוד, ולפעמים אין שני הפירושים מתאימים. רמב"ן מעיר על כך.

כך, למשל, בפירוש רש"י לויקרא י"ט, יט כתוב, שהוא מפרש את המילה "שעטנז": שוע, טווי ונוז ו"נוז הוא שישזור זה עם זה". אך רש"י עצמו בפירושו לתלמוד, יבמות ה, ב ד"ה שוע פירש "נוז=ארוג" (ושם הובא בתוספות פירושו של רבנו תם, נכדו, שחולק ומפרש נוז=שזור), ואילו רמב"ן, שמצטט את רש"י בפירושו לתורה, שפירש שוע=שזור, אומר, שרש"י כתב כך גם "בפירושו בגמרא" (בניגוד למה שכתוב בפירושו בגמרא שלפנינו).

עוד מקרה, מעניין ביותר, הוא פירושו של רש"י לשמות מ', כז, על הפסוק "ויקטר עליו קטרת סמים". רמב"ן מצטט את רש"י (וכנראה, כך היה לפניו) "ויקטר עליו אהרן קטרת שחרית וערבית" (אף-על-פי שהיו אלה ימי המילואים, שהעבודות כולן נעשו בידי משה ה). על כך מעיר רמב"ן: "...ולא ידעתי, אם הוא טעות סופרים". כלומר, לדעתו, הפירוש, שאהרן הקטיר את הקטרת בימי-המילואים, הוא מוטעה, אלא שאינו מכריע, אם זו טעותו של רש"י או טעותו של הסופר. מכל מקום, ברור, שבטופס הפירוש שלפני הרמב"ן הייתה כתובה מלת "אהרן".

מקרה חשוב נוסף, שאף בו מתנגד רמב"ן לפירושו של רש"י, אך מסגיר עליו, שהטעות – מקורה במקור או בידיעה לא נכונה שקיבל רש"י, הוא בפירושו של רש"י לשמות ל', לד. שם פירש רש"י: "נטף הוא צרי, והצרי קורין לו טריאקה". אך רמב"ן מעיר, שפירוש זה אינו נכון, ומוסיף: "...ולא ידעתי, אם הוא טעות סופרים או המגיד כחש לו, כי הטריאקה אינה סם אחד, אבל היא מרקחת רבת ההרכבה".

לבסוף, יש להעיר, כי רבים מפירושי רש"י – מקורם במדרשי-אגדה (בחלק הסיפורי של התורה) או במדרשי-ההלכה (בחלק של החוקים והמצוות), ורש"י מעתיק מהם לפי נוסח הספרים שהיו בידו. אך רמב"ן מעיר כמה פעמים, כי הנוסח במדרש-ההלכה או במדרש-האגדה שונה, ואז ישתנה הפירוש בשל שינוי הנוסח שבמקור.

אלו הן מקצת התופעות, העולות מהשוואה בין פירושי רש"י שלפנינו לפירושי-רש"י המובאים ברמב"ן. יש עוד תופעות דומות, שניתן ללמוד מתוך השוואה זו, אלא שקצרה היריעה מהשתרע,

ואי-אפשר לעמוד על כל התופעות, ועוד חזון למועד.

נסיים סקירה זו בהערה כמותית:

לפי הערכתנו, אם נבוא לערוך מחדש את פירוש רש"י על-פי הציטוטים שמצטטם רמב"ן (ויש לקחת בחשבון, שמדובר רק באותם דיבורים, שאליהם התייחס רמב"ן, ואין לנו כל ידיעה, מה היה נוסחם של דיבורי רש"י האחרים, שבהם לא דן), היה פירוש רש"י מצטמצם בכ-30% אחוזים מכפי שהוא כיום. בכך מתאשרת מסקנתם של חוקרי רש"י הקודמים, כי בימי-הביניים, בייחוד בשתי המאות הראשונות שאחר תקופתו של רש"י, היה הפירוש מצומצם בהרבה מכפי שהוא לפנינו היום, ובמשך הדורות נוספו עליו פירושים נוספים, שלא יצאו מידו של רש"י עצמו.

עם כל זאת, רש"י היה, הווה ויהיה גדול הפרשנים לתורה שבכתב ולתורה שבעל-פה בכל הדורות, ופירושו לתורה היה ועדיין מהווה, וכך – לעתיד לבוא, הגורם המעצב והמכוון של רוח עמנו בכל הדורות.